

Н. Кошіль,

аспірантка кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ

Прийняття 28 червня 1996 р. Верховною Радою Конституції України ознаменувало початок нового етапу розвитку та вдосконалення вітчизняного законодавства, пов'язаного з вирішенням основних практичних проблем державотворення нашої країни. На найвищому законодавчому рівні Україну було проголошено суверенною, незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою, де людина, її права та свободи визнаються найвищою цінністю. Усе це вимагало створення якісно нової національної правової системи, стрижнем, своєрідною опорою, фундаментом якої повинно бути конституційне законодавство України. Важливого значення у цьому набуває процес систематизації конституційного законодавства України, спрямований на вдосконалення його норм з метою упорядкування та підвищення рівня ефективності його застосування.

Особливості систематизації конституційного законодавства на сьогодні детально не розкриті вітчизняними, російськими та іншими зарубіжними науковцями. Так, можна виділити праці О. А. Бабошина, В. І. Батрименка, Н. М. Макосій, В. А. Савицького, О. Ф. Фрицького [2; 7; 22; 25], які у загальному вигляді дослідили певні аспекти обраної тематики. Разом із тим відомі численні фундаментальні загальнотеоретичні праці, присвячені систематизації законодавства загалом, серед яких багато досліджень, присвячених кодифікації норм права. Йдеться про праці Є. А. Гетьмана, А. І. Граціанова, Н. В. Єфремової, О. В. Клименко, О. Лисенкової, С. Г. Меленко, Т. О. Подковенко, Є. В. Погорелова, А. Й. Присяжнюка,

О. Я. Рогача, В. Медведчука [3; 6; 8; 9; 12] та інших.

Основними передумовами систематизації конституційного законодавства можна назвати необхідність зміцнення прав та свобод людини і громадянина, уникнення суперечливості та невідповідності чисельних нормативно-правових актів, які являли собою форми закріплення найважливіших основ функціонування державного механізму, особливо за часів проголошення державної незалежності і становлення і розвитку правової системи нової держави; оновлення законодавства за рахунок заміни застарілих (таких, що не відповідають сучасному розвитку держави і права) норм. Таким чином, вказані завдання сформулювали мету систематизації конституційного законодавства: уніфікація системи правових норм; запровадження принципу домінування конституційного закону над іншими законами, що вимагає всебічного перегляду системи національного конституційного законодавства з метою розбудови демократичної правової держави, де діє принцип верховенства права, а права людини захищаються належним чином.

У сучасних умовах особливої ваги набуває потреба вдосконалення структури та якості українського законодавства. Як зазначає Г. Шмельова, концепція розвитку законодавства України має передбачати створення такої системи законодавства, яка б відповідала сучасним потребам розвитку суспільства і характеризувалася такими показниками як узгодженість, точність, визначеність, стабільність, динамізм, оглядовість тощо. Майбутнє законодавство України

має бути досконалим і за змістом, і за формою [26, с. 33].

Конституційне законодавство України потребує усестороннього оновлення, своєрідного очищення. Загалом, можна виділити такі тенденції вдосконалення і розвитку системи законодавства: по-перше, це необхідність забезпечення верховенства закону у всіх сферах життя суспільства, його стабільності та інтенсифікації; по-друге, спеціалізація законодавства з його різноманітними формами прояву: диференціація, конкретизація, деталізація; по-третє, права уніфікація і супутні їй процеси — інтеграція, генералізація, універсалізація, видання комплексних нормативних актів. За необхідності такої реконструкції системи законодавства ще раз переконаємося у надзвичайній важливості аналізу історичних процесів державо- та правотворення в Україні для вироблення практичного досвіду, а також у необхідності своєчасних висновків.

Слід зазначити, що великих розбіжностей у розумінні систематизації в юридичній науці немає [12, с. 45]. Як правило, її визначають як діяльність органів держави та інших суб'єктів по впорядкуванню й удосконаленню законодавства, приведенню його у певну систему шляхом упорядкування збірників або створення єдиних нормативних актів [24, с. 289]. П. М. Рабінович визначає її як «діяльність по зведенню нормативно-правових актів (або їх елементів) у цілісний комплекс» [20, с. 97].

Натомість в українському праві відсутнє легальне визначення поняття законодавства, що негативно позначається як на правозастосовчій, так і правотлумачній діяльності загалом. Звісно, це значно ускладнює й процес визначення самого поняття «конституційного законодавства». Так, термін «законодавство» досить широко використовується у правовій системі в основному у значенні сукупності законів та інших нормативно-правових актів, що регламентують ту чи іншу сферу суспільних відносин і є джерелами певної галузі права [23, с. 12; 27, с. 499].

У законах залежно від специфіки суспільних відносин, що регулюються, цей термін вживається в різних значеннях: в одних маються на увазі лише закони; в інших, передусім кодифікованих, в поняття «законодавство» включаються як закони та інші акти Верховної Ради України, так і акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а в деяких випадках — також і нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади.

За відсутності єдиних легальних дефініцій значна кількість законів, незалежно від сфери суспільних відносин, яку вони покликані врегулювати, містить вказівку на те, що слід вважати законодавством у відповідній сфері правового регулювання, або безпосередньо в конкретному законі визначається зміст поняття законодавства.

Так, ст. 1 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [13] передбачається, що законодавство про однойменні вибори становить Конституція України, цей та інші закони України, а також прийняті відповідно до них інші акти законодавства. При цьому в жодному нормативному акті України, що використовує поняття «інших актів законодавства», не дається його легальне визначення. Стаття 4 Закону України «Про громадянство України» [14] визначає, що законодавство про громадянство становить Конституція України, цей Закон та міжнародні договори України. Отже, в даному Законі використано вузький підхід щодо визначення обсягу цього терміну. Натомість широкий підхід використано у Законі України «Про інформацію» [17], де у ст. 4 зазначається, що законодавство України про інформацію складають Конституція України, цей Закон, законодавчі акти про окремі галузі, види, форми і засоби інформації, міжнародні договори та угоди, ратифіковані Україною, та принципи і норми міжнародного права.

Науково-енциклопедичні видання також дають пояснення широкого тлумачення терміну законодавство. Так, зако-

нодавство визначається як структурно впорядкована сукупність (система) нормативних правових актів, які знаходяться між собою в певному усталеному співвідношенні [27, с. 499]. Є. П. Євграфова вважає, що поняття законодавства охоплює закони, ухвалені відповідно до Конституції України; рішення Конституційного Суду України про офіційне тлумачення Конституції та законів України, рішення про визнання неконституційними законів або їх окремих положень, висновки про відповідність Основному Закону чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість; чинні декрети Кабінету Міністрів України [4, с.13].

Отже, під поняттям «законодавство» у вузькому значенні зазвичай розуміється система законів України, що формується Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади. До цієї категорії також належать міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ст. 9 Конституції України). У широкому значенні законодавством є система законів та інших нормативних актів, що приймаються Верховною Радою України та вищими органами виконавчої влади, — постанови Верховної Ради, укази Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України. Ці акти розвивають, конкретизують відповідні закони і не мають їм суперечити. Юридична сила таких нормативних актів визначається компетенцією державного органу, який приймає відповідні акти. У найширшому значенні — це система законів і постанов Верховної Ради України, указів Президента України, постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України, а також нормативних актів міністерств і відомств, місцевих рад та місцевих державних адміністрацій. Думається, останнє тлумачення є некоректним, оскільки фундаментальну юридичну категорію, яка безпосередньо стосується правового регулювання будь-яких суспільних відносин, не можуть визначити

відомчі акти органів державного управління.

Отже, термін «законодавство» досить широко використовується у правовій системі, але не має легалізованого визначення ні в Конституції, ні в законах України, незважаючи на те, що він є елементом юридичної техніки, а його застосування має відповідати певним вимогам: він має вживатися в тому чи іншому нормативно-правовому акті однозначно; це єдине значення має бути загальноновизначеним; він повинен зберігати свій особливий зміст в кожному новому правовому акті.

До проблеми неоднакового застосування терміну «законодавство» звертався Конституційний Суд України. Так, відповідно до Рішення Конституційного Суду України № 12-рп/98 від 9 липня 1998 р. у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») [21] терміном «законодавство» охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України (п. 1 резолютивної частини). Тобто Конституційний Суд України став на позицію розширеного тлумачення поняття «законодавство» як системи нормативних актів, що приймаються вищими органами державної влади. Однак як зазначається у самому Рішенні, таке розуміння вживається лише у контексті частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України щодо визначення сфери застосування контракту як особливої форми трудового договору. Таким чином, Конституційний Суд України не дав загального тлумачення поняття «законодавство». З огляду на зазначене це свідчить про практичну необхідність офіційного тлумачення терміну «законодавство» взага-

лі, а не лише в частині третій статті 21 Кодексу законів про працю України.

Віднайти оптимальне рішення зазначеної проблеми та надати дефініції основних понять законотворчої діяльності було основною метою проекту Закону України «Про нормативно-правові акти» № 1343-1 від 21.01.2008 [18], ініційованого О. В. Лавриновичем. Так, у ст. 1 Проекту надавалося таке визначення поняття «законодавство»: законодавство України — утворена на ієрархічній основі система нормативно-правових актів та міжнародних договорів України. При цьому систематизації нормативно-правових актів України була присвячена ст. 57, яка, зокрема, передбачала, що «систематизація нормативно-правових актів — упорядкування нормативно-правових актів шляхом їх зведення у певну внутрішню систему уповноваженими на це суб'єктами нормотворення, що здійснюється у формі інкорпорації, консолідації та кодифікації». Зазначимо, що в юридичній літературі інколи розрізняють ще й четверту форму (вид) систематизації законодавства [10, с. 220] — облік нормативних актів, який хоча й не можна відносити до форм удосконалення законодавства, оскільки така діяльність не усуває і не пом'якшує дефекти чинного законодавства, але він є необхідним етапом здійснення кодифікаційної діяльності.

Однак 29 червня 2010 р. зазначений законопроект було відхилено Верховною Радою України. Отже, у контексті зазначеної проблематики на сьогодні залишається актуальним питання про прийняття Закону України «Про нормативно-правові акти України», в якому б містилось поняття «законодавство України», «систематизація законодавства», визначалися її форми та види, що б суттєво покращило процес систематизації конституційного законодавства України, на якому ґрунтується уся правова система нашої держави.

Більше того, відзначимо, що деякими науковцями, зокрема, Я. І. Ленгер [5, с. 14], навіть пропонується ухвалити спеціальні закони «Про систематизацію та кодифікацію нормативних правових

актів». Думається, що прийняття такого окремого нормативного акту у формі закону не є доцільним, оскільки основні його положення можна регламентувати Законом «Про нормативно-правові акти України».

Необхідно також враховувати належність до конституційного законодавства окремих нормативно-правових актів колишніх Союзу РСР та УРСР, що не відмінні й не оновлені в установленому порядку та які не суперечать Конституції України і чинному законодавству (ст. 3 Закону України «Про правонаступництво України» [19]). Як зазначав Є. В. Погорелов, у сфері власної правотворчості «чинними в незалежній Україні є близько 100 законів, прийнятих ще за часів Союзу РСР» [12, с. 1]. Проблема полягає в тому, що до сих пір не проведено комплексного перегляду зазначених актів законодавства доби Радянського Союзу на предмет відповідності чинному законодавству, а відтак за відсутності обґрунтованого висновку Конституційного Суду України вони вважаються чинними.

Так, на сьогодні є чинними Основи житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік, затверджені Постановою Президії Верховної Ради СРСР № 5150-Х від 24 червня 1981 [11], що деталізують конституційне право громадянина на житло. У преамбулі зазначеного правового акту, зокрема, йдеться, що «в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні було створено необхідні передумови для розв'язання однієї з найважливіших соціальних проблем — задоволення потреби трудящих у житлі...» Такі формулювання, звичайно, є на сьогодні суттєво застарілими.

Крім того, згідно зі ст. 9 Конституції України частиною національного законодавства є чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. При цьому поза увагою залишилися ті міжнародні договори України, що були ухвалені нею до моменту набуття незалежності, які з огляду на ст. 6, 7 Закону України «Про правонаступництво Украї-

ни» [19] є чинними, якщо не суперечать Конституції. Тому у контексті ст. 9 Конституції України їх необхідно віднести до національного законодавства, що також є важливим для розуміння змісту поняття «конституційне законодавство України». Однак з моменту набуття незалежності Україною 1991 р. не було здійснено їх комплексної ревізії, що також є вкрай необхідним.

Варто також звернути увагу ще на одну актуальну проблему. Однією з сучасних тенденцій розвитку конституційного законодавства та його систематизації є його узгодження зі світовими конституційними стандартами, передусім орієнтація на європейські конституційні цінності. Зокрема, ч. 3 ст. 2 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. [16] прямо передбачено, що зовнішня політика України ґрунтується на пріоритеті загальновизнаних норм і принципів міжнародного права перед нормами і принципами національного права, а ч. 2 ст. 11 проголошено забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі. У свою чергу Законом України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [15] визначено, що адаптація законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до Європейського Союзу, що в свою чергу є пріоритетним напрямом української зовнішньої політики. При цьому адаптація законодавства здійснюється в 16 пріоритетних напрямках, визначених в ст. 51 Угоди про партнерство і співробітництво 1994 р. Отже, визначення змісту поняття «законодавство» теж є вкрай необхідним для успішної реалізації проголошеної мети. Разом із тим у додатку до цього Закону шляхом перерахування подається зміст поняття законодавства, що підлягає адаптації. При чому до законодавства України, окрім усього іншого, віднесені й постанови, накази, інструкції, листи органів виконавчої влади, що

є некоректним з огляду на назву цього Закону. Відтак, вважаємо, що більш коректною назвою буде «Закон України «Про загальнодержавну програму адаптації норм права України до законодавства Європейського Союзу»».

Поняття «законодавство» в ЄС, а також у багатьох країнах Європи суттєво відрізняється від національного еквіваленту, оскільки європейська правова доктрина включає до поняття «законодавство» акти, які не вважаються вітчизняною доктриною «законодавством». Йдеться про індивідуально-правові акти — «рішення», «рекомендації», «висновки», що ухвалюються інституціями ЄС на підставі ст. 288 Договору про функціонування Європейського Союзу [1]. Отже, у процесі адаптації необхідно орієнтуватися й на такі акти. Це має обов'язково враховуватися при систематизації конституційного законодавства, яке перебуває у процесі адаптації до законодавства ЄС.

У контексті зазначеного, питання про особливості систематизації конституційного законодавства в зарубіжних країнах становить особливий науковий інтерес, оскільки не було предметом спеціального вивчення вітчизняними науковцями. З огляду на унікальність кожної держави можна однозначно стверджувати, що особливості систематизації конституційного законодавства в зарубіжних країнах насамперед пов'язані із тим типом правової системи (правової сім'ї), до якої належить досліджувана країна. Важливими при цьому залишаються національні правові традиції щодо пріоритетного використання писаних та неписаних джерел права та техніки правотворчості. Зазначене позначається не лише на юридичній характеристиці типу правової системи, а й на специфіці здійснення систематизації її конституційно-правових норм.

На сьогодні систематизація конституційного законодавства спостерігається як у країнах романо-германського права, так і англо-американського, що обумовлено поступовою конвергенцією зазначених правових систем, а особливо тих держав, які об'єднані в межах потужних

інтеграційних утворень (зокрема, ЄС). Разом із тим ступінь проведення такого упорядкування нормативного матеріалу значно різняться. Так, характерною рисою країн, що належать до романо-германської правової системи, є кодифікованість значної частини конституційного законодавства. Через домінування значної кількості неписаних джерел права в країнах англо-американської правової сім'ї не є поширеною систематизація конституційно-правових норм у процесі регулювання найважливіших відносин держави і громадянина. При цьому однією із сучасних тенденцій у розвитку конституційного законодавства країн загального права є поступове підвищення значення систематизації найважливіших, конституційних норм, що регулюють статус людини і громадянина, правовий статус органів державної влади і місцевого самоврядування, основи конституційного (державного) ладу тощо.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити такі висновки:

1. На сьогодні триває процес систематизації норм конституційного права України, одним із пріоритетних напрямків якого є орієнтування на міжнародно-правові стандарти та європейські цінності.

2. Подальший розвиток законодавства України, як цілісної органічної системи потребує поєднання таких ознак, як узгодженість, гармонійність, визначеність, стабільність та динамізм усіх її елементів. Не викликає жодного сумніву, що законодавство будь-якої цивілізованої держави, в тому числі і України, не може функціонувати, якщо воно не є системою, складові якої тісно взаємопов'язані, узгоджені і взаємовплив яких ретельно регламентується чіткою ієрархічною побудовою. Зазначене може бути досягнуто шляхом проведення масштабної систематизації конституційного законодавства України, яке залишається правовим фундаментом інших галузей права України.

3. На сучасному етапі поняття конституційного законодавства перебуває в процесі розвитку. Це пов'язано з дивер-

сифікацією конституційно-правових відносин, появою нових норм та інститутів конституційного права, впливу світових конституційних стандартів тощо.

Систематизацію конституційного законодавства доцільно визначити як діяльність щодо його удосконалення шляхом впорядкування змісту і форми конституційного законодавства та зведення всіх чинних нормативно-правових актів конституційного законодавства у цілісну, внутрішньо і зовнішньо узгоджену систему.

4. Ефективне здійснення систематизації конституційного законодавства України потребує прийняття Закону України «Про нормативно-правові акти», в якому необхідно дати легальне визначення поняття «законодавство», «систематизація», визначити особливості та форми останньої. Також необхідно провести комплексний аналіз відповідності конституційного законодавства, у тому числі міжнародних договорів УРСР, ухвалених до моменту набуття незалежності Україною, чинній Конституції України.

Ключові слова: законодавство, систематизація, конституційне законодавство, систематизація конституційного законодавства.

У статті здійснено аналіз сучасного стану та основних проблем систематизації конституційного законодавства України. Звертається увага на відсутність легального визначення поняття «законодавство», що негативно позначається на ефективності його систематизації, у тому числі у галузі конституційного права. Робиться висновок про те, що одним із пріоритетних напрямків систематизації конституційного законодавства є орієнтування на міжнародно-правові стандарти та європейські цінності. Підкреслюється важливість проведення масштабної систематизації конституційного законодавства України, яке є правовим фундаментом інших галузей права України. Наголошується на необхідності прийняття Закону України

«Про нормативно-правові акти», у якому доцільно закріпити визначення поняття «законодавство», «систематизація», їх особливості та форми.

В статті проведено аналіз сучасного стану та основних проблем систематизації конституційного законодавства України. Обрачається увага на відсутність легального визначення поняття «законодавство», що негативно впливає на ефективність його систематизації, в тому числі в області конституційного права. Діється висновок про те, що одним з пріоритетних напрямків систематизації конституційного законодавства є його орієнтація на міжнародно-правові стандарти та європейські цінності. Підкреслюється значущість проведення масштабної систематизації конституційного законодавства України, яке є правовим фундаментом інших галузей права України. Зазначається на необхідності прийняття Закону України «Про нормативно-правові акти», в якому слід закріпити визначення понять «законодавство», «систематизація», їх особливості та форми.

Modern status and general problems of constitutional legislation systematization is analyzed in this article. The author pays attention on the absence of the legal definition of «legislation» which makes a negative effect on its systematization and in the Constitutional Law as well. It is made a conclusion that one of the priority ways of the Constitution Law systematization is its orientation on the International Law standards and the European values. It is stressed on the importance to provide a huge constitutional legislation systematization in Ukraine. It is pointed on the necessity to adopt the Law of Ukraine «About legal acts» which contains the definitions of the notions «legislation», «systematization», their peculiarities and forms.

Література

1. Consolidated Version of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union // Official Journal. — 2008. — Serie C. — № 115. — P. 1–338.

2. Бабошин О. А. Система конституційного права як отрасли російського права. Вопросы теории и практики: дис. ... канд. юрид. наук / Олег Анатольевич Бабошин. — Екатеринбург, 2001. — 232 с.

3. Граціанов А. І. Процес систематизації та уніфікації законодавства і розвитку правової системи України: дис. ... канд. юрид. наук / Анатолій Ігорович Граціанов. — К., 2004. — 185 с.

4. Євграфова Є. П. Формування системи національного законодавства (деякі питання теорії і практики) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Є. П. Євграфова. — Х., 2005. — 21 с.

5. Ленгер Я. І. Реформування правової системи України як засіб підвищення її ефективності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Я. І. Ленгер. — К., 2007. — 20 с.

6. Лисенкова О. Система законодавства України: структурно-функціональна характеристика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. Лисенкова. — К., 2001. — 33 с.

7. Макосій Н. М. Основні шляхи систематизації конституційного законодавства як провідної галузі національного законодавства / Н. М. Макосій // Держава і право. — 2001. — Вип. 11. — С. 132–137.

8. Медведчук В. Від системної правотворчості до систематизації національного законодавства / В. Медведчук // Юридичний вісник України. — 2000. — № 42. — С. 1, 3.

9. Меленко С. Г. Консолідація як вид систематизації нормативно-правових актів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / С. Г. Меленко. — Чернівці, 2002. — 206 с.

10. *Общая теория права: Учебник для юридических вузов / под ред. А. С. Пиголкина.* — М.: Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996. — 384 с.
11. *Основы жилищного законодательства Союза РСР и союзных республик: Постановова Президії Верховної Ради СРСР № 5150-X від 24.06.1981 // Відомості Верховної Ради СРСР.* — 1981. — № 26. — Ст. 834.
12. *Погорелов Є. В. Кодифікаційна діяльність в правовій системі України (загально-теоретичний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Є. В. Погорелов.* — Х., 2000. — 167 с.
13. *Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України № 2487-VI від 10.07.2010 // Відомості Верховної Ради України.* — 2010. — № 35–36. — Ст. 491.
14. *Про громадянство України: Закон України № 2235-III від 18.01.2001 // Відомості Верховної Ради України.* — 2001. — № 13. — Ст. 65.
15. *Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України № 1629-IV від 18.03.2004 // Відомості Верховної Ради України.* — 2004. — № 29. — Ст. 367.
16. *Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України № 2411-VI від 01.07.2010 // Офіційний вісник України.* — 2010. — № 55. — Ст. 1840.
17. *Про інформацію: Закон України № 2657-XII від 02.10.1992 // Відомості Верховної Ради України.* — 1992. — № 48. — Ст. 650.
18. *Про нормативно-правові акти: Проект Закону України, ініційований О. В. Лавриновичем № 1343-1 від 21.01.2008 (відхилений Верховною Радою України 29.06.2010) // Офіційний сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31416*
19. *Про правонаступництво України: Закон України № 1543-XII від 12.09.1991 // Відомості Верховної Ради України.* — 1991. — № 46. — Ст. 617.
20. *Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович.* — К.: Наука, 1994. — 236 с.
21. *Рішення Конституційного Суду України № 12-рп/98 від 9.07.1998 у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») // Офіційний вісник України.* — 1998. — № 32. — Ст. 1209.
22. *Савицький В. А. Требования к систематизации правовых норм в Российской Федерации / В. А. Савицький // Актуальные проблемы государства и права : материалы Российского «круглого стола» (Москва, 15–22 марта 1996 г.).* — М., 1996. — С. 56–60.
23. *Сущенко В. Тлумачення терміну «законодавство» Конституційним Судом України / В. Сущенко // Юстиніан. Юридичний журнал.* — 2003. — № 4. — С. 12–16.
24. *Теория государства и права / [под ред. С. С. Алексеева].* — М.: Юрид. лит., 1985. — 480 с.
25. *Фрицький О. Ф. Особливості систематизації конституційного законодавства України / О. Ф. Фрицький // Систематизація законодавства України: проблеми теорії і практики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. — К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2000. — С. 34–39.*
26. *Шмельова Г. Юридичні засоби удосконалення змісту і форми законодавства / Г. Шмельова // Концепції розвитку законодавства України : матеріали науково-практичної конференції.* — К., 1996. — 508 с.
27. *Юридична енциклопедія / [під ред. Ю. С. Шемшученка].* — К.: «Укр. енцикл.», 1999. — Т. 2. — 744 с.